

Természetesen mindkét álláspont túl egyszerűsített, mert nem tud elszakadni saját felekezeti szempontjaitól. NÁDASDY Ferenc áttérése természetesen a csepregi FARKAS-nyomda működésének megszűnését is magával hozta. Magának FARKAS Imrének sem tudjuk még a halála idejét sem. Egy 1648-as perirat „...iffiu Horvát János, es özuegy könjvniomatone azonj szöleiek között” határozza meg az egyik itteni szőlőskert fekvését.

Az özvegy SZERCSI Borbálya 1678-ban (október 18-án kelt) végrendelete gazdag hagyatékot sorol fel, könyvet azonban nem említ. Valószínűleg a nyomdaprésről lehet az alábbiakban szó: „Negiedszer vagion egy Press, aszt adgiák ell, és fizessenek megh belőlő az szakony Szolgáalomnak... adóssághomat.” Ez a nyomdaprés — a hajdani nyomda utolsó emléke — azonban már évek óta egyáltalán nem működhetett...*

KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ

Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai. (II. bef. rész)

V

Mai ismereteink szerint EMBER Pál műve illetékes egyházi főhatóságának jóváhagyásával együtt 1708. március végén készen állott a kinyomtatásra. A külföldre juttatásnak még lehetett valami akadály, talán újabb forrásmunkához jutott és azt is bele akarta dolgozni, talán még valakivel el akarta olvastatni, nem tudjuk. Csak az a tény ismeretes, hogy 1710-ben ugyanannak a pestis-járványnak lett áldozata a megfáradt, sokat vállaló prédikátor tudós és két pártfogója, az idősebb és ifjabb DOBOZI István is. Sőt a jótállók, ZÁDORFALVI Márton († 1710) és Kocsi CSERGŐ János († 1711) is sorra elmentek egy éven belül. A sokszoros tűzből mentett kézirat gazdátlanul vált. EMBER Pál hagyatékát, fia nem lévén, még férjhez nem ment leánya, Judit örökölte.

* Sopronkeresztúr — Németkeresztúr, ma Deutschkreutz — Ausztriában. A Thurzó Szaniszlóhoz írt levél Pálházi Göncz Miklós: *Gyermetskék Credoja* c. evangélikus gyermekájtatossági munkájára vonatkozik. (RMK. I. 456.) A munka Georg Rhau könyvének fordítása. A könyv 1615-ben meg is jelent. Az ItK 1899. évf. közli Farkas Imre 1631-es könyvajánlását is az *Evangélikomok és epistolák* Letenyei Istvántól bővített kötetéhez. (RMK. I. 597.) Az említett Farkas Imrére vonatkozó irodalmat felsorolja Semmelweis I. m. 53—54. lapon. Kőszegi Székér Mátyás levele epigrammáskötetéről: Soproni Állami Levéltár Lad. XII. et M. fasc. 11. nr. 106. Négyyszögletes emblémekkel díszített kötetéről: Lad. XII et M. fasc. 10. nr. 61. Hartlieb panaszlevele carminái kiadásáról — egyben ajánlólevele: Lad. XII et M. fasc. 3. nr. 135. Mindhárom levelet a Magyar Könyvszemlében teljes szövegével is közlöm, szövegkiadása előkészületben van. Scholtz Jeremiás *Balfi Feredő*-ről írt könyvét Weszprémi István a *Succieinta Medicorum* összeállításakor még használta. Bodnár Zsigmond: *A magyar irodalom története*, II. — Zvonarits Mihályról és a Farkas-nyomdáról: 71, 72. lapon. Payr Sándor Révay Juditról szóló írása 1913-ban jelent meg. Különnyomat. Csepregről: Farkas Sándor: *Csepreg mezőváros története*, 1887 és Rajczy Mária: *Csepreg irodalmi múltja és népköltészeti hagyományai* Soproni Szemle, 1943 — különnyomat is! Utóbbinál sokszor pontosabbnak tűnik Farkas Sándor régies, de a szövegeket pontosan adó publikációja. Innen közöltem Farkas Imréné végrendeletrészletét is, Farkas a végrendelet időpontját 1678-ban jelöli meg. Utóbbi esetben Szercsi Borbála vagy második felesége Farkasnak, vagy az özvegy semmiképpen nem lehet azonos Manlius özvegyével, akit Sennowitz feltételezése szerint Farkas vett volna feleségül. Rajczy nem tudni miért 1648(!)-at említi az özvegy végrendelete dátumaként. SSz. 1943, 99. l.

Több mint tíz év telt el EMBER Pál halála után, mire a család a kiadóhoz eljuttatta a kéziratot. A késedelemnek lehettek belső és külső okai.

Benn az országban ezeknek az éveknek vallásügyi intézkedései teljesen jogfosztottá tették a protestáns egyházakat. 1715-től az országgyűlések tárgyalásain protestánsok többé vallási ügyet nem hozhattak elő.³⁸ A vallásügyben tárgyaló bizottságok elé kerülő sérelmek között állandóan szerepelt a külfölddel való könyvkapcsolatok tilalmazása.³⁹ A Komáromi Csipkés-féle *Biblia* ügye közismert. BETHLEN Miklós éppen ezekben az években raboskodott Bécsben azért, mert egy politikai röpiratot akart Erdélyből a bécsi holland követnek eljuttatni.⁴⁰ Szigorú könyvcenzúra volt, mely a szerzőket és a nyomdászokat egyaránt megkötötte.⁴¹ Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között egy olyan rebellisnek tekinthető iratnak, mint EMBER Pál művének külföldre csempészése, veszélyes politikai cselekmény volt. Ezért is másolták fasciculusokban, hogy könnyebb legyen az elrejtése. Nem is egyszerre vitték az egész művet, erre mutat a megmaradt két füzet ajánlásának eltérő keltezése is.

Az EMBER-családba beházasodott Szatmári PAKSI Mihály, előbb tokaji lelkész, majd gyulafehérvári tanár, ugyanúgy kényszerült menteni a drága kincset, mint azt hajdan apósa tette. Talán éppen hogy megteremthette ismét a kapcsolatot a külföldi pártfogókkal, amikor 1716-ban a gyulafehérvári kollégiumnak menekülnie kellett. Sebtiben megigazított hordókba gyömöszölték a professzorok könyveit, majd viszontagságos hányódás után Marosvásárhelyt talált otthont Szatmári PAKSI Mihály és háznépe.⁴² Innen indította el a másolt füzeteket egyházi feljebbvalója, HELMECZI István generalis notarius ajánlásával Friedrich Adolph LAMPEHOZ. Bizonyára vásárhelyi teológusok csempészték át a határon, hogy végre nyomdába jusson a kézirat.

Kérdés azonban, hogy miért éppen Hollandiába küldték ki a kéziratot, és miért bízták LAMPE gondjaira, holott neki, tudomásunk szerint semmi szerepe sem volt annak létrejöttében. Ismeretes, hogy JABLONSKI még RÁKÓCZI ügyének bukása után magyar barátaival továbbra is fenntartotta kapcsolatait, melyek a Rákóczi-szabadságharc előtti időkre nyúltak vissza. 1696-tól az oderafrankfurti egyetem JABLONSKI közbenjárására három magyar diák részére rendszeres stipendiumot biztosított. Az ezt élvező diákoknak kötelessége volt JABLONSKINÁL tisztelegni. Idehaza viszont az arra érdemeseket PÁRIZ professzor választotta ki. Az így jövő-menő diákok közvetítették azután PÁRIZ és JABLONSKI között a leveleket, amint arról PÁRIZ fennmaradt levelezése is tanúskodik.⁴³ Éppen az EMBER Pál halálát követő évben (1711) az ifjabb PÁRIZ látogatott Berlinbe, JABLONSKI emléksorokat is írt albumába.⁴⁴ A RÁDAY Pállal való személyes barátságát is sűrű levélváltás követte, ahol ugyancsak a diákok voltak a levélhordók.⁴⁵ PÁRIZ is, RÁDAY is tudhatott EMBER Pál elkészült művéről, s ők el is juttathatták volna azt JABLONSKIHOZ. A kiadás útjában valami más ok állott.

³⁸ 1715: 30 tc.

³⁹ Például a pesti vegyesbizottság (1721) felterjesztésének 8. pontja. LAMPE 542. p.

⁴⁰ SZATHMÁRY Károly: *Gróf Bethlen Miklós tragoediája*. TT 1891. 1—60. p.

⁴¹ GÁRDONYI Albert: *A lócsei nyomda veszedelme 1717-ben*. MKszle 1938. 320. p. Általában a könyvcenzúrára GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. 3. Bp. 1961. 90. p.

⁴² KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története*. Marosvásárhelyt, 1896. 149—154. és 159—165.

⁴³ DÉZSI Lajos: *Adatok Pápai Páriz Ferenc életéhez*. ItK 9 (1899) 311—315. p.

⁴⁴ *Iff. Pápai Páriz Ferenc emlékkönyve*. MTA Könyvtára. Kézirattár Tört. Naplók. Kis 8° 6. 121. f.

⁴⁵ Levelezésük a Ráday Gyűjtemény Levéltárában. Néhány levél kiadva *Ráday Pál iratai*. 1—2. Bp. 1955—1961. RÁDAY Pál levelezésében találjuk az első híradást LAMPE kiadásának megjelenéséről. KÁRMÁN András tudósítja RÁDAYT Utrechtből 1727. szept. 1-én: „Prodiit heic non ita pridem opera Clar. Adolphi Lampe Historia Ecclesiae Refor-

JABLONSKI jóhiszeműen és önzetlenül pártfogolta a magyar szabadságharc ügyét és annak bukása után sem szűnt meg segítő készsége. Ez a jóhiszeműsége keverte azután bajba is, amikor RÁKÓCZI kalandor diplomatájának KLEMENTnek üzelmeire fény derült, és a nemzetközi bonyodalmaknak szövevényéből csak nehezen és csak 1720-ban tudott kilábolni és a maga ártatlan voltát bizonyítani, amint ezt RÉVÉSZ Imre tanulmányában meggyőzően bemutatja.⁴⁶ Magyar ügyet ezután nyilván csak nagy óvatossággal pártfogolhatott.

Egyháztörténetének tervét továbbra is ápolgatta, saját művén dolgozott is, lengyel egyháztörténete *Historia consensus Sandomiriensis* címmel 1731-ben jelent meg Berlinben. Meggyőződésünk, hogy EMBER Pál kéziratának kiadatásáról is ő gondoskodott, csakhogy részben személyének politikailag kompromittált volta, részben előrehaladott kora miatt azt jónak látta másra bízni. Erre a feladatra Friedrich Adolph LAMPÉT szemelte ki. A két család között ui. régi kapcsolat volt: LAMPE apja és JABLONSKI együtt volt udvari lelkész Königsbergben, LAMPE sógora, J. A. NOLTEN ugyanilyen tisztében Berlinben volt kollégája JABLONSKINAK.⁴⁷ A személyes kapcsolatok mellett az egy generációval fiatalabb LAMPE tudományos adottságai is javallták ezt a megbízást. Még brémai lelkészsége idején, 1719-ben Theodor HASEVAL együtt megindította az első tudományos teológiai folyóiratot, a *Bibliotheca historico-philologico-theologicat*. Az oderafrankfurti egyetem, amelynek ügyeibe JABLONSKI befolyása ismeretes, ezekben az években (1719) tanárának hívta meg LAMPÉT.⁴⁸ Sógora, NOLTEN, már korábban ott tanított. LAMPE ugyan brémai egyházi elfoglaltsága miatt az oderafrankfurti meghívást nem fogadta el, de elfogadta 1720-ban az utrechti egyetem invitációját. A gyakorlati teológia professzora lett, s 1726-tól az egyháztörténet katedráját is elfoglalta. Bár nem volt tőle teljesen idegen az egyháztörténet, hiszen barátja és brémai szerkesztőtársa, Theodor HASE is tervezte egy *Annales Ecclesiae Reformatae* megindítását,⁴⁹ nem volt igazán egyháztörténész. 1721-ben megjelent ugyan egy rövid egyháztörténete (1726-ban második, bővített kiadása is) *Synopsis historiae sacrae* címmel, de ez csak a teológiai tanulmányokat megkönnyítő segédlet volt, compendium, mely nem saját kutatásain alapult. Életrajzírói nem is tudnak mit kezdeni magyar egyháztörténeti munkájával, éppen csak megemlítik. Igazi területe a theologia activa volt, a coccejanizmustól áthatott, az erkölcsi magatartást befolyásoló hittudományt művelte és tanította. JABLONSKI választása mégis rá esett, mert egyéb körülmények alkalmassá tették erre a feladatra. Ilyen lehetett mindenekelőtt hollandiai professzorsága 1720-tól. A magyar protestáns egyházak szenvedéssel teli utolsó félszázadában igen sok szál vezetett a baráti Hollandiához.⁵⁰ Hollandia bécsi követeinek, a két HAMEL-BRUYNINCX-nak akciói,⁵¹ az anyagi támogatás, a hollan-

matae in Hungaria ad praesentia usque tempora decurrens, cujus exemplar prima quaque occasione, ut ad Perillustrem V. Dominationem deveniat, studebo.” Azért is nagyon érdekes ez a levél, mert a kiadás címlapján 1728! áll, KÁRMÁN levelét pedig 1727-ben írta. Talán címlaptalan, még terjesztésre nem kész példányt látott. Levele: Ráday Gyűjtemény Levéltára. Egyház és iskolai akták 240.

⁴⁶ Századok 96 (1962) 1—24.

⁴⁷ THELEMANN, Otto: *Friedrich Adolph Lampe*. Bielefeld—Leipzig, 1868. SNIJDERS, Gerrit: *Friedrich Adolph Lampe*. Proefschrift. Utrecht—Harderwijk, 1954. (Ez utóbbira PAPP László hívta fel a figyelmemet.) Az életrajzok elszört adataiból a két család kapcsolatát mi következtetjük ki e helyen. Az itt előforduló személyekre l. még JÖCHER, Ch. G.: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. 1—4. Leipzig, 1750/51. megfelelő cikkeit.

⁴⁸ THELEMANN i. m. 78. p. SNIJDERS i. m. 23. p.

⁴⁹ LAMPE (3) p.

⁵⁰ MIKLÓS Odön: Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében. Pápa 1918.

⁵¹ KROFF Lajos: Századok 31 (1897) 73—78, 637—641. p. és Századok 32 (1898) 124—128. p. RÉVÉSZ Kálmán: Századok 31 (1897) 956—958. p. HAMEL-BRUYNINCX Veritasának eredeti (?) példánya MTA Könyvtára. Kézirattár. Egyh. és Bölcsélet 2° 12.

diai főiskolákon tanuló diákok személyes kapcsolatai, a holland református egyház segítő készsége — ismeretes tényező a két nép kapcsolatában. A magyar egyháztörténet kiadatásának ügyét itt várhatóan jó kezekben tudhatta JABLONSKI.

LAMPE maga is meleg barátsággal viseltetett magyar diákjai iránt. Büszke volt családi hagyományaira: anyai ágon francia hugenotta mártír családból származott,⁵² s ez is hozzájárult ahhoz, hogy az ugyancsak üldözött magyar egyházak fiait különös szeretettel pártfogolja. A magyarok iránti szeretetéről műveiben is megemlékezik,⁵³ még inkább kimutatva azt diákjairól való körültekintő gondoskodásával. Professzorsága idején a magyarok külön gyülekezeti termet kaptak istentiszteleti célokra, és ösztöndíjukat jelentősen felemelték.⁵⁴ Irányítása mellett — figyelmeztvén „ISTEN fényes LAMPÁSÁRA” — számos magyar diák készítette el disszertációját.⁵⁵

Ezek a körülmények arra mutatnak, hogy JABLONSKI Debreceni EMBER Pál egyháztörténetét felelősséggel irányíthatta Hollandiába, LAMPE kezébe. A kortársak között Magyarországon ismeretes is volt a kézirat sorsáról való gondoskodása, mert ROTARIDES Mihállyal az ifjabb CSÉCSI János közölte, hogy EMBER Pál kéziratát JABLONSKI küldte tovább LAMPÉNAK.⁵⁶ E sommás közlésben foglaltak háttérére próbáltunk a fentebbiekben némi világot vetni.

LAMPE a címlapon és a műhöz fűzött előszavában is a maga szerepét mint concinnatorét jelöli meg. Ő csak összeillesztője, szerkesztője annak az anyagnak, melyet a már meghalt tudós és tiszteletre méltó szerző annyi fáradsággal összegyűjtött. Igaz, Debreceni EMBER Pál neve a kötetnek azokban a részeiben, amelyeket ő szerkesztett, nem fordul elő. De a kiküldött másolat címlapján sem volt rajta, mert a kiküldők azt nyilván szándékosan elhallgatták.⁵⁷

Egyetlen helyen a szövegben viszont HELMECZI István nevét említi, mint aki neki a kéziratot eljuttatta.⁵⁸ HELMECZI alkalmasint nem nagyon örült ennek a megtisztelő

⁵² THELEMANN i. m. 3. p.

⁵³ LAMPE, Fr. A.: Redenen waarom op een naam-roovend geschrift van eenen onverstandigen Rotterdamsen yveraar niet breedvoerig geantwoord word. Amsterdam, 1728. 6. p.

⁵⁴ SEGESVÁRY i. m. 51. és 66. p.

⁵⁵ A teljes vers, amelyből idéztünk:

„Jutván, böltéségnék hol van böv vására,
Híven DOCTORodnak bölt tanítására
Figyelmeztél ISTEN fényes LAMPÁSÁRA.”

LAMPE magyar tanítványai közül a bujdosó SZIGETI H. István applaudált így: KOLOSVÁRI István, Disp. theol. VII. de Spiritu Sancto, praeside Fr. A. LAMPE. Breae, 1729. c. disszertációjának megjelenésére.

⁵⁶ [ROTARIDES Michael] *Historiae Hungariae literariae ... lineamenta*. Altonaviae et Servestae, 1745. 22. p. „memoratum opus, uti mihi ex ore ipsius [10. Tsetsü] audire licuit, longe ante illius a Frid. Adolph. Lampio factam editionem in manu exaratis schedis possedit, easque Dan. Ern. Jablonskio, hic vero Lampio commendavit, qui deinceps laboriosum Emberii partum ... luci publicae exposuit.”

⁵⁷ Amint már az első részben megírtuk, a ZÁDORFALVI féle approbatióban szerepel Paulus E. DEBRECENI alakban. A figyelmes olvasó persze a szövegben igen sokszor rá találhat mindazokon a helyeken, ahol élete folyamán megfordult. Nevének elhallgatását a magyarországi történelmi körülmények eléggé indokolják. Érdekes, hogy volt is olyan hagyomány, amely szerint munkálkodása valamiféle politikai hatóságnak szemet szúrt: „... vissza hozatott Liskára prédikátori hivatalba, ahol meg is holt épen a mikor azt nyomozták, hogy ki szedegette össze a Magyar Országi Ref. Eklézsiák Historiáját a melyet ki adott Lampe.” PATAI János feljegyzése. 1807. TÓTH F. gyűjteménye. OSZK. Kézirattár. Quart. Hung. 1043/I. 45. f.

⁵⁸ „Addere hic juvat Theses ... prout in MS a Clarissimo Helmeccio communicato sunt expressae.” Lampe 304. p.

leleplezésnek, hiszen évek múlva saját művét is csak álnéven (Melianus Gnatereth) és ál nyomtatási hellyel (Miaburg) merete megjelentetni.⁵⁹

JABLONSKI nevét csupa nagybetűvel szedve LAMPE megemlíti az előszóban, mert ő volt a megboldogult szerző munkájának ösztönzője. JABLONSKITól azonban ő maga közvetlenül is kapott adatokat, amelyekről egy helyen említést is tesz.⁶⁰

LAMPE az 1722. nyarán kezéhez juttatott kéziratot nyersanyagának tekintette, melyet neki kellett megszerkeszteni. Egyáltalán nem tudjuk, hogy vajon volt-e valami megállapodása erre nézve JABLONSKIVAL vagy a kiküldőkkel. Eljárására legjellemzőbb, ha azt mondjuk, hogy jó értelemben összeollózta EMBER Pál kéziratát. Egész fejezeteket vett át vagy mondatokat emelt ki és helyezett máshová, de érdemlegesen a szövegen vagy akár csak egy mondaton sem változtatott. Jellemző például, hogy abban a szakaszban, ahol EMBER a BRUYNINCXnak kijuttatott iratról beszél, LAMPE még az eredeti betűtípusait is jobbára megtartotta.⁶¹

Az a kézirat, amely LAMPÉHOZ jutott, tulajdonképpen nem volt már egyedül EMBER Pál műve, mert Szatmári PAKSI Mihály azt sok helyen kiegészítette a maga koráig terjedő adatokkal. Ehhez a meggyarapított szöveghez LAMPE további kiegészítéseket csatolt. Ezeket az új részeket még a legszigorúbb filológiai kritika mai mércéjével mérve is kifogástalan eljárással illesztette az eredeti szövegbe: mindig szögletes zárójelk közé tette a nem EMBER Páltól kapott részeket.

Ónálló részként függesztette a mű végére Kocsi CSERGŐ Bálint *Narratio brevis*ét, a gályarabságot szenvedett prédikátorok vallomásait tartalmazó iratokat. Ehhez frissen jutott hozzá, mert éppen EMBER Pál kézírata külföldre jutásának évében, 1722-ben, állapodott meg Utrechtben Kocsi CSERGŐ István, a gályarab lelkész fia. Már harmadik éve volt úton, nyomon követve a szenvedő lelkészek útját, és összegyűjtötte a rájuk vonatkozó emlékeket. Zürichben megkapta HEIDEGGER professzor hagyatékából a Svájcba jutott prédikátorok vallomásait és egész Európát behálózó levelezésüket. Ezzel a féltett kincsel indult tovább Hollandia felé. Útközben hosszabb-rövidebb időre meg kellett állnia, hogy megmegújuló lázaktól gyötört testét megpihentesse. Végre 1722. decemberében eljutott Utrechtbe,⁶² ahol a kéziratokat feltételezésünk szerint ő bocsátotta LAMPE rendelkezésére.

Az utókor kifogásolta LAMPE eljárásában, hogy EMBER Pál művéből bizonyos részeket elhagyott. Az előszó elmaradását — amint láttuk — Szatmári PAKSI István már a családi feljegyzésekben nehezményezte. Bár LAMPÉT nyilván a szubjektív hang készítette e rész mellőzésére, nekünk valóban nagy veszteség volna, ha a SINAI-másolat nem mentette volna meg ezt a mű létrejöttét megvilágító néhány oldalt, amelyben EMBER Pál vall önmagáról. Nem nyomtatta le újra Pápai PÁRIZ *Rudus redivivumát*, érthetően, hiszen ez időközben másodszer is megjelent a *Miscellanea Tigurinában* (1723). A külföldi egyetemeket járt magyar diákok névsorát hiányosságai miatt tartotta elhagyandónak, de ez a kiadásnak valóban vesztesége, mert ezek az adatok még töredékes voltukban is nagyon becses forrásai művelődéstörténetünknek.

A LAMPE kiadása ellen hangoztatott vádak között egy van még, amit tárgyalnunk kell: ez az átszerkesztés kérdése. Már az előző fejezetben rámutattunk, hogy EMBER PÁI

⁵⁹ *Igasság paisa, mellyel a' . . . Sz. Vatsora felől a' helvetziai confessioban ki adatott igaz tudományt erősíté és . . . Bernárd Pálnak anno 1735, Kassán ki nyomattatott . . . nyilati ellen őltalmazza Melanius Gnatereth. Miaburg, 1741.*

⁶⁰ „ . . . uti notat MS. a. Celeb. Jablonskio communicatum” Lampe 70. p.

⁶¹ Oxfordi Ms 58. 141°. LAMPE 486. p.

⁶² HARSÁNYI István: *Kocsi Csergő Istvánról s a gályarabok számos eddig ismeretlen levelét tartalmazó kéziratáról*. Sárospataki Református Lapok 7 (1911) 80—81, 90—91, 98—99. p. UGYANÓ: *Új adatok Kocsi Csergő Bálint eredeti kéziratosa munkájának történetéhez*. ugyanott 403—405. p.

elképzelése a mű felépítését illetően nem egyezett JABLONSKI javasolt tervével. LAMPE viszont, úgy tűnik, hogy helyeselte a JABLONSKI-féle indítványt, és a kapott óriási adatgyűjteményt annak megfelelően rendezte át. Meg kell mondanunk, hogy ez nem vált a mű kárára. Az adatok nagyobb részének lehetőleg időrendi csoportosításával LAMPE kora felfogásának megfelelő egyháztörténetet alkotott, és nagyban megkönnyítette a kézikönyv használatát.

A LAMPE-használta oxfordi kézirat előkerülése felvet még egy kérdést, melyet tulajdonképpen már a SINAI-másolat előkerülése is felvetett, de amelynek megválaszolásával az eddigi kutatás adós maradt: Vajon LAMPE az eddig is ismert és tárgyalt kihagyásoktól eltekintve EMBER Pál teljes anyagát beledolgozta-e művébe? Ez egyúttal azt is jelenti, hogy vajon az újonnan előkerült kéziratnak csak kegyeleti értéke van-e, vagy tartalmaz olyan részleteket is, melyek adatszerűen gyarapítják egyháztörténeti ismereteinket. A kéziratokkal és a kiadással való több-kevesebb foglalkozás alapján egyelőre csak annyit merünk állítani, hogy a nyomtatott szöveg több helyen csonkább, mint a kéziratok. Ez olykor, pl. a lap aljára szorult részek esetében, véletlen is lehet, de az adatszerűség szempontjából ezek sem közömbösek. Máshol azonban az elhagyásban nyilvánvaló szerkesztői szándékot kell látnunk.⁶³ Hogy ez elhagyások mögött milyen szerkesztői megfontolások húzódnak, s főleg, hogy a kéziratok a kiadáshoz képest ill. a kéziratok egymáshoz képest milyen többletet tartalmaznak, csak az tudja megnyugtatólag tisztázni, aki most már LAMPE művét szabdálja szét, és így próbálja meg visszaállítani az eredeti kéziratot. Azt azonban már most is megállapíthatjuk, hogy jelentős terjedelmű szövegrészt LAMPE a kéziratból nem hagyott ki.

Minden szerkesztői munkájával szemben felhozható vád ellenében áll viszont maga az a tény, hogy a kiadás gondját magára vállalta. Ebben a tekintetben pedig teljesen önzetlenül járt el. 1726-ban jelent meg egyháztörténeti *Synopsis*ának bővített kiadása, amely a magyar protestáns egyházakkal is foglalkozott. Akkor már négy éve nála volt EMBER Pál egyháztörténetének kézírata, és ő egyetlen adatot sem dolgozott bele abból saját művébe.

Azáltal, hogy e hatalmas anyaggyűjteményt kinyomatta, hozzáférhetővé tette azt mindenki számára, aki a magyar protestáns egyházak történetével foglalkozni kívánt. Azóta is minden e korrallal foglalkozó egyháztörténeti munka forrásokért ide nyúl vissza, e mű használatát meg nem kerülheti. Hatása azonban ennél több is. Hosszú időn keresztül nem tudtak — nem is akartak — még rendszerétől, felépítésétől sem szabadulni. Az ő nyomdokain járt BOD Péter csak úgy, mint BUDAI Ézsaiás, s az ő mintájára tervezte el egyháztörténetét SINAI Miklós is. Csak a 19. század második felének egyháztörténetírása keresett új utakat anélkül, hogy mint forrást mellőzni akarta volna LAMPE művét. EMBER Pál alázatos és önfeláldozó szorgalma, JABLONSKINAK nemzetek közti összefogást sürgető és megteremtő aktivitása és LAMPE önzetlen szerkesztői munkája gyümölcseiből máig élünk.

⁶³ A lap alján volt például SÁSVÁRI Gergely neve a váradi iskola tanárainak élén, talán ezért maradt el. Oxfordi kézirat I. 115. p. LAMPE 638. p. EMBER Pál a már említett Bodfalvi-kéziratra hivatkozva említi BOCSKAI reformáció-pártolását (Oxfordi kézirat II. 89.) és ugyanerre a forrásra hivatkozva közli PÁZMÁNYNAK a coelibátusra vonatkozó intézkedéseit 1612-ből. (SINAI másolat 1000. p.) Ezeket az adatokat LAMPE kiadásában nem találjuk.

VI

Hátra van még, hogy a kéziratok további sorsát ismertessük. Először a ma Oxfordban található másolattal foglalkozunk. LAMPE a nyomtatásra előkészített kézirathoz 1727. június 14-én Utrechtben előszót írt, még ugyanazon hónap 29-én megtartotta búcsú-prédikációját, mert ezután csakhamar elhagyta a várost.⁶⁴ Az *Egyháztörténet* címlapján 1728-ban már mint „in Academia Ultrajectina haectenus prof. ordinarius” szerepel. Ekkor már ui. Brémában volt lelkész és tanár. Egy évvel azután, 1729-ben meghalt. Nagy könyvtárát, mely több szobát töltött meg, sok hátrahagyott kéziratával együtt halála után 6000 tallérért értékesítették.⁶⁵ Ezzel a gyűjteménynek nyoma veszett, LAMPE életrajzírói sem tudtak a hajdani nagy hagyatéknek nyomára bukkanni. A Szatmári PAKSI-másolat sorsa is ismeretlen.

Az oxfordi Bodleian Library a mostanáig HELMECZI István neve alatt nyilvántartott két kötetet 1851-ben vásárolta 15 shillingért. Az eladóra vonatkozóan a könyvtári jelentések nem tartalmazznak semmi adatot.⁶⁶

EMBER Pál saját kezű kézírata, amely meggyőződésünk szerint legalábbis két különálló kötetből állott, a Szatmári PAKSI-család őrizetében volt. EMBER Pál veje, Szatmári PAKSI Mihály (1681—1744) Tokajban volt lelkész, majd a gyulafehérvári kollégium hívta meg tanárának, és iskolájával a háború vihara előtt Marosvásárhelyt kapott otthont. 1734-től a sárospataki főiskola igazgatója volt. Fia, Szatmári PAKSI István (1719—1791) 1747-től Debrecenben volt professzor. EMBER Pál kéziratot hagyatékát a család az országban való bujdosása idején gondosan menekítette, és az velük jutott el Debrecenbe. 1783-ban ui. Szatmári PAKSI István a következőket írja: „Szilágyi Benjámin István írása, mely kezére került volt néhai nagyatyámnak, Ember Pálnak, általam pedig beadódott több hasonló írásokkal együtt az itt való Collegium Bibliothecájába...”⁶⁷ Más helyen azután arról sem hagy kétséget, hogy a „több hasonló írások” között volt az *Egyháztörténet* kézírata is: „Pater deinde, gener. Pauli Ember manuscriptum eius ad Lampeum transmisit, aegre hoc fecimus, quod Celeber Lampeus Praefationem Auctoris amiserit, quae plane necessaria sunt, et quod non satis emendate Historiam illum describi curaverit. Manuscripta illa extant in Bibliotheca Debrecinensi.”⁶⁸ Ez a jegyzet 1774 decemberéből való, ekkor tehát EMBER Pál egyháztörténetének autográf kézírata a debreceni Kollégium könyvtárában volt. Ez az utolsó bizonyos adat, amelyet eddig a valószínűleg még teljes kézíratról találtunk.

Van éppen ezekből az évekből még egy értesítés, amely talán szintén az autográffal kapcsolatos. WESZPRÉMI István *Biográfiája* II. kötetében, amely Bécsben jelent meg 1778-ban, a váradi iskoláról szólva a következő megjegyzést teszi: „Catalogum hunc professorum Magno-Varadiensium mendosum edidisse Lampeium e MSto Paulli Ember, quod teneo, aperte constare potest.”⁶⁹ A szöveg egyértelmű, WESZPRÉMI ugyanis EMBER

⁶⁴ THELEMANN i. m. 89. p.

⁶⁵ Ugyanott 99. p.

⁶⁶ A Bodleian Library. Department of Western MSS-től, 1972. február 4-én keltezett írásbeli felvilágosítás alapján.

⁶⁷ Szatmári PAKSI István 1783. aug. 7. TÓTH Ferencnek. TÓTH Ferenc gyűjteménye. OSzK. Kézirattár. Quart. Hung. 1043/II. 72—73. f.

⁶⁸ Szatmári PAKSI István: *Catalogus Bibliothecae Theologicae conditioni studiosorum Hungarorum accomodatus historico-criticus*. Debreceni Theologia. Egyháztörténeti Szeminárium 2795. 325. p.

⁶⁹ WESZPRÉMI Stephanus: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*. Centuria altera. Pars prima. Viennae, 1778. 56. p. WESZPRÉMI 1754—56-ban járt Utrechtben, és ezt követően több külföldi akadémián is megfordult. Nem zárkozhattunk el annak lehetősége elől sem, hogy a külföldre juttatott példány került valahol a kezébe.

művének kéziratáról beszél, a LAMPE-féle nyomtatott kiadással szemben. Mint debreceni orvosnak könnyen kezébe kerülhetett akár az eredeti, akár egy arról készült másolat. A kéziratban a megfelelő helyen valóban bővebb a váradi tanárok névsora, LAMPÉNÁL csak véletlen lehet, hogy a lap alján álló SÁSVÁRI Gergelyt kifejejtette, mert egyébként itt is pontosan közli az EMBERTŐL kapott adatokat.

WESZPRÉMI meggyőződésünk szerint nem ismerhette a teljes kéziratot, mert akkor a külföldi egyetemeket látogató magyar diákok névsorát onnan vette volna át, és közölte volna pl. az EMBER-féle törzsanyagban is szereplő franekeri hallgatók jegyzékét is. Esetleg teljesebb névsorral pótolta volna azt.⁷⁰ Weszprémi kezébe, ha egyáltalán az eredeti kézirat került, akkor is annak talán csak egy kötete. Könyvtára és kéziratái egyébként csaknem maradék nélkül elpusztultak.⁷¹

Biztosan hozzájuthatott az *Egyháztörténet* valami kéziratához SINAI Miklós, amint azt már RÉVÉSZ Kálmán bebizonyította ama másolat alapján, amelyet ma a Ráday Könyvtárban őriznek. SINAI professzorral köztudomású, hogy fáradhatatlanul másolt és másolatot minden olyan okmányt, amit fontosnak tartott. Diákjai dolgoztak neki külföldön⁷² és itthon, egyidejűleg olykor több is, „Mivel egy exemplárja lévén azon continuationnak csak egy legény irhat belőle” — írta egy alkalommal BOD Péternek.⁷³ Máskor az egyetlen példányt mégis több kéz másolta, amint az hátrahagyott kéziratgyűjteményében több kötetről is megállapítható, éppen úgy, mint az *Egyháztörténet* esetében.⁷⁴

Az eddig elmondottak alapján tudjuk, hogy EMBER Pál művének a 18. század végén két kézírata volt. Az egyik a kiadás alapjául szolgáló, valahol Bréma és Oxford között, számunkra ismeretlen helyen lappangott, a másik, az eredeti pedig a debreceni Bibliothecában volt. RÉVÉSZ Kálmán 18—20 kéz munkáját ismerte fel a másolatban. Nehezen képzelhető el, hogy SINAINAK valamelyik külföldi egyetemen egy időben ennyi debreceni tanítványa tartózkodott volna. Valószínűbb, hogy a sietős munka itthon készült, a debreceni példányról. A másolás 1787 előtt történt, amint azt a következőkben bizonyítani fogjuk. Van ui. a másolatoknak egy kritikus része — erről már volt szó a Szatmári PAKSI-kézirattal kapcsolatosan is — ez pedig a külföldet látogató diákok névsora. A SINAI-féle szöveg itt jóval bővebb, mint az oxfordi. A kötetben egyéb helyen elő nem forduló kézírással van bejegyezve a 717. és 718. lapon az Academia Harderovicena magyar hallgatóinak névsora 1775-ig, valamint a franekerié 1783-ig. Sikerült megállapítani, hogy az e névsorokban szereplő nevek SINAI egy tanítványának, RÉTSEY Jánosnak buzgólkodásából kerültek a kötetbe. „Én Rétsey János az Ultrajectumi Akadémiában tanulván négy esztendőknél elforgása alatt, ugymint 1782, 1783, 1784, 1785, 1786-ban Junius 20dik napjáig, kivántam és igyekeztem öszve szedni, mind azoknak a' Magyar Református Tanulóknak neveket, valakik tsak eleitől fogva a' Foederatum Belgiumban lévő és virágzó Akadémiákban tanultak. E' végre leveleimet el küldöttem az Akadémiák Magnificus Rectorihoz; a' kik énnékem eleget akarván tenni, ki is iratták az említett tanulóknak neveket, és petsét alatt levélben hozzám küldötték, a' leveleket és a' megirt neveket örök emlékezetnek okáért ide irom”... és be is írta *Mindeneskönyvébe* mind a harderwijki, mind a franekeri hallgatók névsorát.⁷⁵ Jellegzetesen apró betűvel beíratta

⁷⁰ WESZPRÉMI a névsorokat az *Albumból*, másutt „ex Diariis” vette, vagy az egyetemen professzoraitól kapta.

⁷¹ GÉRESI Kálmán: *Sinai Miklós gyűjteményéről*. Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező 8 (1877) 119. p.

⁷² ItK 6 (1896) 444. p. CORNIDES Dániel levele SINAINAK.

⁷³ Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező 3 (1872) 53. p.

⁷⁴ Debrecen. Egyházkerületi Levéltár. Sinaiana Z 61. és 62.

⁷⁵ *Mindeneskönyve*. Debrecen. Református Kollégium Nagykönyvtára. R 475. 251—252. p. Az idézett részt közölte SEGESVÁRY i. m. 14. p. Bizonyára SINAI keltette fel benne az érdeklődést az egyháztörténetet érdeklő emlékek felkutatása iránt. Leydenben

vele ugyanezen névsorokat *Egyháztörténete* másolatába SINAI is.⁷⁶ 1786-ban tért haza külföldi bujdosásából, 1787 márciusában számolt el Prof. SINAINAK, a Bibliothecae Praefectusnak megbízásából vásárolt könyvekről és egyéb kiadásokról.⁷⁷ Még ugyanazon évben felszenteltetett, és Tiszadarsen lett lelkész,⁷⁸ a bejegyzésnek tehát ezt megelőzően kellett történnie.

A teológusoknak sietősen kellett a kirótt penzumot elvégezniük, valószínűleg nem is igen tudták, hogy mit másolnak, a latin szövegbe bizony — igaz van RÉVÉSZ Kálmánnak — bebecsúztak elemi hibák is. De hogy MIKSA király Maximilianus neve helyett Milliani maxi-t írtak, az inkább diákeszény, a kollégiumi keretek között lehetséges politikai állásfoglalás, semmint tudatlanságból eredő hiba volt.⁷⁹

A diákok között egy-egy mégis akadhatott, aki az őt érdeklő részt sebtiben a maga számára is leírta. Amikor TÓTH Ferenc 1829-ben külföldön tanuló teológusaival kerestette a kéziratot, akkor a megboldogult szentgáli prédikátorra, tisztt. SZATMÁRI úrra hivatkozott, aki annak idején Utrechtben lemásolta EMBER Pál kéziratából azokat az eklézsiákat, amelyek LAMPÉBAN az 564-től 679. lapig terjedőleg vannak, azaz a teljes *Geographica situatio*t.⁸⁰ A teológusok először azt próbálták kinyomozni, hogy mikor járt a volt szentgáli prédikátor Utrechtben, ui. a sok SZATMÁRI között, nem ismerve a keresztnévét, nem tudták, hogy ki után kutassanak. Most már tudjuk, hogy SZATMÁRI Andrásról van szó: ő volt Szentgálon lelkész,⁸¹ csak hogy ő meg tudomásunk szerint sohasem járt Utrechtben. Valószínűbb, hogy a nagyon kiterjedt Szatmári PAKSI-családnak volt az egyik leszármazottja, vagy pedig Debrecenben végezte a teológiát, itt jutott EMBER Pál *Egyháztörténetének* kéziratához, és csak kézen-közön vált a forrás lelőhelyévé Utrecht.

SINAI egyébként féltékenyen elzárta minden anyagát más érdeklődő elől, közismert, hogy SYLVESTER *Grammatikájának* egyetlen nála levő példányát KAZINCZY is csak csellel tudta tőle megszerezni.⁸² Arra, hogy az *Egyháztörténet* lemásoltatásáról hallgasson, még külön oka lehetett az is, hogy az eredeti kéziratot a Bibliothecába letéve Szatmári PAKSI István professzorral nagyon rossz viszonyban volt. Oly mélységesen hallgatott arról, hogy ez a kézirat megvan, hogy éppen az ő tanítványa volt TÓTH Ferenc pápai professzor, aki az *Egyháztörténet* eredeti kéziratát külföldön kerestette. EMBER Pál eredeti kézírata tehát az 1780-as években — úgy tűnik — SINAI Miklós kezében volt: ez az utolsó adat, melyet az autográfot illetően több-kevesebb biztonsággal kikövetkeztethetünk.

Ami most már a SINAI-féle másolat sorsát illeti, arról a következőket mondhatjuk. SINAINAK 1808-ban bekövetkezett halála után gyűjteményének őre: „Budai Ézsaiás... kire van bízva a' boldogult Sinai ur könyveire való vigyázás”.⁸³ A feljegyzés ugyan egykorú, de nem tudjuk, hogy ez a vigyázás vajon mit is jelentett. A tanítványok közül

például egy hónapig magánál tartotta BOD Péter *Egyháztörténetének* az ottani Bibliothecába letett kéziratát és abból jegyzeteket készített. *Mindeneskönyve* 19—21. p. és TÓTH F. gyűjteménye. OSzK. Kézirattár. Quart. Hung. 1043/III. 7—8. f. Valószínűleg ő jegyezte be oda a leydeni magyar diákok névsorát is 1784-ig. L. i. kiadás 1. tom. X. p. A régen keresett kéziratot éppen száz év múlva fedezték fel ismét a leydeni könyvtárban, amint erről az első fejezetben szóltunk.

⁷⁶ SINAI másolat 718—730. p.

⁷⁷ Debrecen. Egyházkerületi Levéltár. Sinaiiana Z 57. 266. p.

⁷⁸ *Mindeneskönyve* 224—225. p.

⁷⁹ A debreceni diákok politikai állásfoglalásához hasonló eseteket gyűjtött össze BORZSÁK István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Bp. 1955. 8—9. p.

⁸⁰ NÉMET i. m. 383—384. p.

⁸¹ TÓTH F. gyűjteménye. OSzK. Quart. Hung. 1043/II. 44—47. p.

⁸² RÉVÉSZ Imre: *Sinai Miklós és kora*. Bp. 1959. 81. p.

⁸³ TÓTH F. i. gyűjteménye 26. f. A feljegyzés kelt 1808. szept. 27., SINAI 1808. június 27-én halt meg.

BUDAI Ézsaiás professzor tudta elsősorban megbecsülni azt a rengeteg kincset, amit SINAI összegyűjtött. És ha valóban ő lett volna a könyvtár őre, akkor a SINAI-hagyaték nem jutott volna ebek harmincadjára.

1823-ban FÁY János debreceni polgármester ráakadt valahol a wittenbergi Coetus 16—17. századi anyakönyvére, amelyet 1799-ben SINAI köleszöntt ki a nagybányai ekléziából. „Ezen Gyülekezet Törvény könyvét 1823.dik Esztendőbe ezen mostani elhagyatott állapotban találtam, és szerzettem, sajnáltam is, lehet, hogy sok írások ki szagatódttak belőle, de még így is kedves emlékezet” — írta bele a kéziratba FÁY János.⁸⁴ 1828-ban R. SZABÓ István ny. tanító, egykori bibliothecarius SINAI Miklós némely kéziratait megvételre ajánlotta a tiszántúli református egyházkerületnek: „Az-alatt, mig itten magános, ügyefogyott állapotomban nyomorganék, rá akadék ezen már herbarium vivumra fordított, s a mi annak nem jó volt, elvetett manuscryptumokra, és azokat azon szegénységomban is, atyai örökségemet is eladván, megvettem, és azokat a semmivé való lételtől, a vesztéstől, hogy a nagy Sinay másodsor is meg ne halna, . . . megmentettem.”⁸⁵

BUDAI Ézsaiás semmi esetre sem rendelkezett teljes joggal a kéziratok hagyaték felett, mert éppen az ő sürgetésére vette meg annak egy részét egy pesti antikváriustól az egyházkerület.⁸⁶ Mégis van egy olyan hagyomány is, hogy SINAINak „ezeken kívül egy kézírata, melyet mint a biztos hagyomány tartja, Budai Ézsaiás vett magához, s kezei közül soha ki nem adott, csakugyan az ő kezén veszett el.”⁸⁷ A BUDAI testvérek, Ferenc és Ézsaiás könyvtárát az 1840-es évek elején árverezték el Debrecenben. RÉVÉSZ Imre is vásárolt belőle.⁸⁸ Ha EMBER Pál kézírata a hagyatékban lett volna, bizonyára még meglenne.

A SINAI-gyűjtemény tetemes részét FÁY János Debrecen műgyűjtő polgármestere vásárolta meg, talán 1824-ben. Ebben volt az *Egyháztörténet* SINAI számára készült másolata is.⁸⁹ FÁY gyűjteményében talált rá PODHRADCZKY József 1832-ben. FÁY 1833-ban bekövetkezett halála után a gyűjtemény hányódott, majd ami még megvolt, azt HOROVITZ Fülöp pesti antikvárius vette meg 1885-ben, közötte a SINAI-másolatot is.⁹⁰ Innen jutott kislőkéi ÁGOSTON József pesti könyvgyűjtőhöz, ahol RÉVÉSZ Kálmán felfedezte és ismertette.⁹¹ Ágoston József 1905-ben gyűjteményének értékesítését egy antikváriusra bízta, aki azt a Nemzeti Múzeumnak indokolatlanul magas árért kínálta.⁹² A Múzeum könyvtára csak néhány darabot vásárolt meg. A SINAI-másolat nem volt

⁸⁴ SZABÓ Géza: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg*. Halle, 1941. 6. p.

⁸⁵ RÉVÉSZ Imre: *Sinay Miklós magyar történetbúvár emlékezete*. Századok 2 (1868) 308. p.

⁸⁶ RÉVÉSZ Imre: *Sinay Miklós*. Sárospataki Füzetek 1 (1857/58) 692. p.

⁸⁷ Ugyanott.

⁸⁸ Századok 2 (1868) 303. p.

⁸⁹ KAZINCZY Ferenc levélváltása JANKOVICH Miklóssal. *Kazinczy Ferenc levelezése* 23. Bp. 1960. 341. p. JANKOVICH KAZINCZYNak 1824. ápr. 5.: „Örömmel értetem hogy Silvester Grammaticája Fáy János gyűjteményében jutott — 's netalántán több nekünk még esmérletlen ritkaságokkal, mert Sinai Miklós ritkaságait főképpen rejtegette, az ifjabbakat mind Profánusoknak tartván, kivált képpen pedig a világi az az nem Pappokban való Reformátusokhoz hidegséggel viseltetett. — Ugyan hát Luctus Pannoniae ritkaság is Fáynak gyűjteményében költözött e? vagy Sinainak ritkább Kéz iratai?” *Kazinczy Ferenc levelezése*. 19. Bp. 1909. 99. ZOLTAI Lajos: *Fáy János a könyv- és műgyűjtő debreceni polgármester*. 1773—1833. Debrecen. 1936. 5—7. p.

⁹⁰ MKszle 1881. 84—86. p.

⁹¹ GYÖRGY Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. 2. rész. Bp. 1887. 423. p. L. még a 6. jegyzetet.

⁹² MKszle 1905. 377—378. p.

ezek között. Jelenleg ismeretlen úton a két világháború között a Ráday Könyvtárba került, ahol ma is őrzik.⁹³

„Tota Emberii vita perpetua quasi fuit peregrinatio” — írta róla első életrajzírója ROTARIDES Mihály, kéziratának, amint láttuk ugyanaz a sors jutott.⁹⁴

*

Kéziratom lezárása után akadtam rá KVACSALA János rövid közleményére, amelyben 1893-ban a poznani levéltár magyar vonatkozású anyagát ismertette.⁹⁵ Külön állagát képezi ennek a levéltárnak egy letétként odakerült anyag, a cseh testvérek, az Unitas fratrum irattára. Ezen iratok között KVACSALA megtalálta EMBER Pál egy kéziratós művét: *Dissertatio historico-theologica enarrans: ortum, progressum et incrementum religionis Christianae purioris in Hungaria et Transylvania*. (1703.), valamint HAMEL-BRUYNINCX *Veritasát*, Pápai PÁRIZ *Rudus-ának* másolatát és több más magyar vonatkozású munkát.⁹⁶ Az Országos Levéltárban ma ezek a kéziratok mikrofilmen tanulmányozhatók.⁹⁷

A gyűjtemény első darabjának teljes címe: *Dissertatio historico-theologica enarrans ortum, progressum et incrementum religionis Christianae purioris in Hungaria et Transylvania ad tempora usque reformationis; annexis observatu dignis quibusdam ad illustrandam historiam reformationis Ungariae pertinentibus, ex variis quam in publica lucem prostantibus, quae vero ex rarioribus M. S-tis compilata, a pusillo quodam dei et patriae gloriae fideis-ve reformatae zelotae, in Hungaria. Anno Chr. 1703*. A 36 lapos (18 folio) füzet végig EMBER Pál saját kézírása. Neve eredetileg nem szerepelt a kézíraton, a cím „zelotae” szava után egy idegen kéz, valószínűleg JABLONSKIÉ, bejegyezte: „id est Paulus EMBER, tunc Ecclesiae Zatmariensis Pastor”.

A szövegrész a „Circa annum Christi 45. . . .” mondattal kezdődik. Ez az első mondata a LAMPE kiadásában közzétett EMBER Páltól származó eredeti szövegnek is, mert ezzel a mondattal kezdődik az első szögletes zárójel nélküli bekezdés. Tovább vizsgálva EMBER Pál kéziratós disszertációját úgy találjuk, hogy az csaknem szó szerint megegyezik LAMPE kiadásának folytatólagos zárójel nélküli szövegével. Az azonosság a *Dissertatio* 26. lapjáig, azaz ennek megfelelően LAMPE 40. lapjáig követhető. Ezek a fejezetek a nyomtatásban megjelent *Historia Pars priorját*, a bevezető részt képezik. A kézirat 27. lapján BUCER tudósítását közli a magyar egyházak reformációjáról (LAMPE 105.), majd a tarcaltordai hitvallást és a csengeri zsinatot ismerteti. Ezt követően eléggé ötletszerűen közöl még néhány adatot a magyarországi reformáció történetéből, majd felsorolja a protestantizmust pártfogoló főurakat. A 35. lapon a folyamatos szövegben hirtelen saját személyére fordítja a szót. Mentegeti művét, hogy az csak töredékes, de ígéri, hogy a kiadás ügyében fáradozó JABLONSKINAK, a tőle kapott utasítás szerint rendszerezve minél előbb el fogja juttatni a további anyagot. Mintegy előlegként máris küldi azt a páratlan kincset, amelyet sikerült megszereznie: HAMEL-BRUYNINCX *Veritasat*, és a gályarab lelkészek ügyében folytatott levelezés néhány darabját.

A poznani gyűjtemény következő darabja éppen az itt említett két kézirat. A füzet a meghurcolt lelkészek névsorával kezdődik, ezt követi egy rajz, amely a megaláztatá-

⁹³ BELICZAY Angélatól kapott felvilágosítás alapján.

⁹⁴ [ROTARIDES Mihály]: *Historiae Hungaricae literariae . . . lineamenta*. Altonaviae et Servestae, 1745. 56. p.

⁹⁵ ItK 3 (1893) 109—110.

⁹⁶ Archiwum Panstwowe Miasta Poznania. Archivum Unitatis. Dep. Unit. VI. D. 1—4.

⁹⁷ OL. Mf. 21028.

sokat ábrázolja.⁹⁸ Ezután jön HAMEL BRUYNINCX irata, a gályarabok és pártfogóik levelezése, reverzálisok („ex fideli M-Sto unius confessorum”) és Oxenstierna *Memorandum*. Ezeket az iratokat nem EMBER Pál másolta le, de a szövegek között sok helyütt találkozzunk az ő olykor egész oldalas megjegyzéseivel, amelyeket „annotationes compilatoris” címmel vezet be. Ennek a füzetnek utolsó lapján ismeretlen kéz írásával egy dedikáció van: „Pre Nobilissimo atque Excellentissimo Dno D. Danieli Ernesto Jablonski S. Regiae in Boruss. Majestatis Concionatori, Viro Doctissimo transmittitur hic liber ex Hungaria Berolinum”.

A harmadik kötet Pápai PÁRIZ *Rudusán*ak másolatát tartalmazza, ez sem EMBER Pál saját kézírása.

Az utolsó minket érdeklő csoportja a kéziratoknak különféle magyar vonatkozású valláspolitikai iratokat tartalmaz. Ezek között van ERDŐDY gróf 1712-ből való edictuma, amelyben tilalmazza birtokain a protestáns vallásgyakorlatot. Erre JABLONSKI rájegyezte, hogy VAY Ádám juttatta el hozzá.

Áttekintve a gyűjteményt megállapíthatjuk, hogy az nagyrészt EMBER Pálnak JABLONSKIHOZ juttatott saját művét, illetve egyháztörténeti gyűjtését tartalmazza. Ezek az iratok Berlinből jutottak valamikor az Unitas levéltárába. Az első kéziratban szerepel az 1703-as évszám, azé az évé, amelyről fentebb bizonyítottam, hogy olyan nagy fordulatot jelentett éppen a JABLONSKIVAL létesített kapcsolat miatt EMBER Pál művének további alakulásában. *Dissertatio*ja végéhez csatolt, JABLONSKIHOZ intézett levélszerű soraiból bizonyos, hogy az egyháztörténetnek ezt a korai kéziratát a Berlinből kapott tervezet után küldte el olyan formában, ahogy az már addig elkészült. Összevetve ezt a kéziratot a kiadott szöveggel, úgy találjuk, hogy egészen kis módosításoktól eltekintve nagy részét mint bevezetést változatlanul hagyta. A további fejezetek viszont a későbbi gazdag anyaggyűjtésének legfeljebb csak csirájául tekinthetők. Ekkor még csak nyomtatott forrásmunkák voltak a kezében, ezeket meg is nevezi. Későbbi értékes kéziratoss forrásai közül ekkor még csak BODFALVAI *Nucleus*ára hivatkozott.⁹⁹

A második füzetbe másolt HAMEL-BRUYNINCX iratot még a szatmári tűzvész előtt eljuttatta JABLONSKIHOZ, amint ezt később nagy munkájában megemlíti (LAMPE 486.). Ezt, valamint az itt közölt névsort a hitvalló papokról, és más ide kapcsolódó iratokat EMBER Pál már nem dolgozta bele még egyszer *Egyháztörténetének* kéziratába. Ő magát csak egy szerény adatgyűjtőnek tekintette, akinek az a feladata, hogy minden forrásmunkát hozzáférhetővé tegyen JABLONSKI nagy műve számára. Érdekes viszont, hogy ezeket a kéziratokat JABLONSKI nem adta tovább LAMPENAK, jóllehet volt közöttük ilyen kapcsolat (LAMPE 70.).

EMBER Pálnak ez a most megismert korai *Dissertatio*ja tanúsítja, hogy szerteágazó forrásfelkutató munkáját és az adatok feldolgozását 1703 és 1706 között végezte el. Ez a három év, éppen a szatmári tűzvész és a debreceni menekülés siralmas esztendői, életének legzaklatottabb szakasza volt. Önzetlen és fáradhatatlan munkása volt annak a tudománynak, amelynek életét szentelte.

*

⁹⁸ Az *Egyháztörténet* SINAI-féle másolatának címlapján a korabeli egyházi életből vett rajz található. Tekintettel arra, hogy a poznai kéziratban is van ilyen egyszerű vonalas ábrázolás, és talán éppen EMBER Pál műve (ezt csak a tinta vizsgálata dönthetné el), feltehető, hogy az *Egyháztörténet* eredeti kéziratát is egy ilyen naiv ábrázolás díszítette.

⁹⁹ BODFALVAI Péterrel csak annyit sikerült megállapítani, hogy 1640-ben BATTHYÁNY Ferenéné LOBKOVITZ POPPEL Éva familiárisa volt. (ÖL. Batthyány lt. Missiles.) Műve továbbra is ismeretlen.

Áttekintés a kéziratokról és Lampe kiadásáról

<i>A Sinaï másolat</i>	<i>Az oxfordi kézirat</i>	<i>Lampe kiadása</i>
7—10. címlapok		0
11—23 <i>Praeloquium</i>		[7—13.]
23—28. aggratulatiok		1—50.
31—77. <i>Pars prima: Ortus et progressus</i>		
77—848. <i>Parti secundae praemittitur Introductio</i>	<i>Oxf. I. (Add. 57)</i>	
in septem divisa sectiones:		
Sect. I. De confessoribus	f. 2—	az Annalesben
II. De articulis	10—	az Annalesben
III. De ritualibus	48—	699—725
IV. De iis quae versionem...	65—	726—745
V. Geographica situatio	77—	561—679
VI. De haeresibus	136— és <i>Oxf. II.</i>	az Annalesben
	<i>(Add. 58) f. 1—</i>	
VII. Fragmenta:		
I. Archaologia	57—	680—698
II. Diplomata	69—	az Annalesben
III. Catalogus magnatum	81—	az Annalesben
IV. Catal. virorum erud.	92—	0
V. Dévai Biró M. ügye	112—	az Annalesben
VI. A gályarabok iratai	122—	447—486
VII. Christoph. a Roxas ...	141—	506—515
0	145. Epitaphium E.	0
	Thököly	
879—948. <i>Pars secunda. Varia ... Ecclesiae</i>		
<i>Evangelico—Ref. facta</i>		
Páriz Rudusának másolata		az Annalesben
Annotationes ... in Rudus		az Annalesben
Continuatio ad 1696		az Annalesben
1211— Catalogus authorum		0

RITÓÓK ZSIGMONDNÉ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA

89. ÉVF. 1973/3—4. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

V. KOVÁCS SÁNDOR

(mb. szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

KÓKAY GYÖRGY

MEZEY LÁSZLÓ

TARNAI ANDOR

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítők-nél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI, 1900 Bp. V., József nádor tér I.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60.— Ft

Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111–010. (pénzforgalmi jelzőszám 215–11482) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185–612.

SZERKESZTŐSÉG

1118 Bp. XI., Ménesi út 12.

Telefon: 669–902

A szerkesztőség fogad:
szerdán 13—15 óráig

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrekcióra visszaküldésével egyidőben.